

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTƏN ARİF QIZI RƏCƏBOVA

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
MƏQSƏD ZƏRFLİKLİ SADƏ CÜMLƏLƏRİN VARIATİVLİYİ

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kifayət Balay qızı Hacıyeva

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili və onun tədrisi metodikası
və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə ___23 sentyabr___ 2015-ci il saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə ingilis dilinin qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmə və təsir dairəsinin yüksələn dinamikası respublikamızda da bu dilə olan marağı artırır. Genetik cəhətdən Azərbaycan dilindən köklü şəkildə fərqlənən ingilis dilini öyrənən azərbaycanlılar bu sahədə müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ona görə də, ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, bu sahədə mövcud çətinliklərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərində daha çox istifadə olunan sadə cümlələrin bütün aspektlərinin hələ də lazımi səviyyədə tədqiq olunmaması təəssüf doğurur. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bu problem tədqiq olunmayıb. Hadisəyə belə münasibət düzgün olmazdı, çünki həm ümumi dilçilikdə, həm də ayrı-ayrı dillərin materialı əsasında bu problemə həsr olunmuş kifayət qədər tədqiqat işləri yerinə yetirilib. Təhlil göstərir ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti (Budaqova Z., Veysəlli F., Abdullayev K., Musayev O., Yunusov D., Kristal D., Palmer F. və b.) sadə sintaktik konstruksiyaların norma ilə müəyyənlanmış müxtəlif aspektlər üzrə xüsusiyyətlərinin tədqiqinə diqqət yetirsələr də, onların kommunikativ prosesdəki variativliyi və variativliyi doğuran səbəblərlə bağlı bəzi cəhətləri hələ də öz həllini tapmayıb. Sadə cümlənin struktur xüsusiyyətləri və onların danışıq aktındakı variativliyi ilə bağlı fikir müxtəlifliyinin olduğunu nəzərə alaraq, tədqiqat işimizi “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variativliyi” mövzusunun tədqiqinə həsr etmişik. Bu da tədqiqat işimizin mövzusunun aktuallığını təmin edən əsas amillərdəndir. İşin müqayisəli şəkildə yerinə yetirilməsi mövzunun aktuallığını bir qədər də artırır.

Tədqiqat işinin obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variativliyi təşkil edir. Burada tərkibində məqsəd zərfliyi olan sadə cümlələrin ünsiyyət prosesində struktur-funksional və intonasiyaya görə məruz qaldığı variasiyalar araşdırılır.

Tədqiqat işinin predmetini tərkibində məqsəd zərfliyi olan sadə cümlələrin normada və danışıq aktında variativlik xüsusiyyətlərinə dair əldə edilmiş biliklərin sistemləşdirilməsi və onların ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində əsas məqsəd genetik cəhətdən qohum olmayan, müxtəlif dil sistemlərinə malik ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibində məqsəd zərfliyi

olan sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində baş verən variativliyin çalarlıqlarını və bunların yaranma səbəblərini üzə çıxarmaqdan və sistemləşdirməkdən ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə bağlı mövcud nəzəri ədəbiyyatın tənqidi təhlil edilməsi;

- müqayəsəyə cəlb olunmuş dillərdə məqsəd zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyini müəyyənləşdirmək məqsədi güdən dil materialının seçilməsi;

- seçilmiş dil materialının sistemləşdirilməsi və diktorların iştirakı ilə kompüterə yazılması və “PRAAT” proqramı əsasında təhlili;

- ingilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrdə məqsəd zərfliklərinin işlənməsində və tələffüzündə norma və variant münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- məqsəd zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyinə təsir edən amillərin araşdırılması;

- müqayəsəyə cəlb olunmuş dillərdə məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variativliyini təmin edən akustik parametrlərdəki oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində ümumilikdə sadə cümlənin norma səviyyəsində struktur və intonasiya xüsusiyyətlərindən bəhs olunsa da, bununla bağlı nəzəri fikirlər irəli sürülsə də, məqsəd zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyinin tədqiq olunması yeni hadisədir və bu işin elmi yeniliyini təmin edir.

Bu tədqiqat işində hər iki dildə mövcud olan sadə cümlə konstruksiyalarının reallaşmasında baş verən relevant və irrelevant variativ xüsusiyyətlərə eksperiment vasitəsi ilə ilk dəfə aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. İngilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin danışıq aktındakı variativliyi müxtəlif faktorlarla bağlıdır. Tədqiqat işində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variativ xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sadə cümlənin digər strukturlarında müşahidə olunan variativ xüsusiyyətlər də araşdırılır.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə edilən nəticələr həm kontrastiv, həm də müqayisəli-tipoloji dilçiliyin inkişafı və zənginləşməsi baxımından nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Təd-

qiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, burada ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyinin mexanizmi və prinsipləri üzrə nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir. Tədqiqat işinin müqayisəli və eksperimentin tətbiqi ilə yerinə yetirilməsi müqayisə olunan dillərin sintaktik və fonetik qurumu ilə əlaqədar ümumi dil universalilərinin nəzəri cəhətdən işlənilib hazırlanması baxımından əhəmiyyətlidir.

İşin praktik əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, dissertasiyanın nəticələrindən dil-danışıq vahidlərinin variativliyinə həsr olunmuş mühazirə və seminarlarda, müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində bəhrələnmək olar.

Tədqiqat işinin materialı və metodları. Tədqiqat işi üçün materialı seçərkən işin məqsəd və vəzifələri əsas götürülmüşdür. Materialı seçərkən məqsəd zərfliyi funksiyasında çıxış edən hər hansı bir sözün sadə cümlə daxilində müxtəlif vəziyyətlərdə işlənməsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan əlavə, bir ifadə olunanın müxtəlif ifadə edən variantlara və yaxud əksinə malik olması məsələsi də nəzərə alınmışdır. Bu da eyni dil daxilində və ya müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müqayisələr aparmağa imkan vermişdir. Dissertasiya işində müqayisəli, müqayisəli-qarşılaşdırma, müşahidə, linqvistik təhlil və eksperimental təhlil metodlarından geniş istifadə olunmuşdur. Eksperiment materialının təhlili üçün müasir dilçiliyin və kompüter texnologiyasının son nailiyyəti olan “PRAAT” proqramından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar. Dissertasiya işində müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar bunlardır:

-ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətlərində variativliyin yaranma mexanizminin müəyyənləşdirilməsi;

-ingils və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrdə variativliyin təmin olunması;

-məqsəd zərflikli sadə cümlələrin tələffüzündə norma və variant qarşılaşması;

-sadə cümlələrin qrammatik, aktual və sintaqmatik üzvlənməsində məqsəd zərfliyini bildirən sözün yerinin və funksiyasının dəyişməsi;

-genetik və sistem baxımından fərqli olan ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyində oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin respublikamızda və xaricdə dərc edilmiş 11 məqaləsiində öz əksini tapmış, eyni zamanda dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı respublika elmi konfranslarında və beynəlxalq elmi-praktik konfransda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavə hissədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş” hissədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yenliyi, müdafiyyə çıxarılan işin elmi müddəaları müəyyənləşdirilir, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, təhlil olunan material və istifadə olunan metodlar şərh olunur və işin aprobasiyası və strukturuna dair məlumat verilir.

Dissertasiyanın “*İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin tədqiqi tarixindən*” adlanan birinci fəslində müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin tədqiqi təhlil olunmuşdur.

Ünsiyyət prosesi üçün cümlənin əhəmiyyəti və vacibliyi istər ümumi dilçilik, istərsə də ayrı-ayrı dillərin sintaksisinin tədqiqi ilə bağlı yerinə yetirilmiş tədqiqat işlərində öz ifadəsini tapmışdır.¹ H. Paul yazmışdır ki, hər bir nitq fəaliyyəti cümlənin yaranması ilə fəaliyyətə başlayır.² Cümlənin əmələ gəlməsində demək olar ki, dilin bütün vasitələrinin, bütün hissələrinin iştirak etdiyi Ə. Abdullayev və başqaları tərəfindən də vurğulanıb.³ Uolles Ceyf yazır ki, ifadə olunan hər bir informasiya cümlədə formalaşır. Cümlə isə özlüyündə mürəkkəb konfigurasiyanı təmin edən semantik va-

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.; Fəxrəddin Yadigar. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 408 s.; Yunusov D. Müqayisəli tipologiya. Bakı: Mütərcim, 2012, 180 s.; Sörsür F.de, Ümumi dilçilik kursu (Ruscadan tərcümə edən prof. N.Cəfərov). Bakı: BDU, 2003, 407 s. Блумфильд Л. Язык. М.: Прореец, 1968, 606 с.; Fries Ch. The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences. New York: Longman, 1965, 304 p. və s.

² Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960, 500 с.

³ Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 349 s.

hidlərdən yaranır.¹ Şübhəsiz ki, U.Ceyf semantik vahid deyərkən, dildə əvvəlcədən məlum olan vahidləri – söz və söz birləşmələrini nəzərdə tutmuşdur.

Dildə elə vahidlər var ki, onların sayı bəllidir (fonem, morfem, leksən və s.), lakin tərkibində məqsəd zərfliyi olan sadə cümlələrin danışıq aktındakı kəmiyyəti digər sadə cümlə tiplərində olduğu kimi qeyri-müəyyəndir. İngilis dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuş F.Palmer cümlənin struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən yazmışdır ki, dildə işlənən cümlələr saysız-hesabsızdır, lakin bu heç də o demək deyil ki, qrammatika sonsuzdur, onun həddi yoxdur.² Generativ qrammatika eksplisitdir. O, eksplisit şəkildə göstərir ki, qaydalar və konvensiya ilə yaranan mümkün cümlələrin hansıları bu və ya digər dilə məxsusdur. Cümlə danışıq aktının vahidi kimi bütün dillər üçün xarakterik olsa da, onların ifadə və struktur formaları fərqlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Tələbə suala cavab verir. İngilis dilində: The student answers the question. Rus dilində: Студент отвечает на вопрос.*

I fəslin ikinci bölməsində ingilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin struktur xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Danışan cümləni kontekst və situasiyadan asılı olaraq, müxtəlif variantlarda ifadə edir. Məlum faktdır ki, heç də bütün dil daşıyıcıları dildən eyni səviyyədə istifadə etmirlər, yəni eyni bir fikir müxtəlif dil daşıyıcıları tərəfindən müxtəlif strukturlu cümlələrlə ifadə olunur. Eyni informasiyanın ötürülməsinə xidmət edən cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətləri müxtəlif səviyyəli variasiya ilə müşayiət olunur. Məsələn, Avtobus vəğzalımda avtobusun yola düşmə informasiyasının ifadəsi üçün müxtəlif variantlardan istifadə olunduğunun şahidi olmuşuq: *Avtobus gedir // Avtobus yola düşür // Nəhayət ki, gedir // Avtobus hərəkətə başlayır // Gedir // və s.*

Oxşar vəziyyət ingilis dilində də işlənir. Məsələn, ingilis dilində: *The bus goes // The bus starts // At last the bus moves // It moves on // və s.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, ifadə olunan fikir eyni olsa da, onun ifadə formaları müxtəlif variantlarda göstərilmişdir. Buna səbəb nədir? Təhlil göstərir ki, buna səbəb situasiya, mövzu, danışan və onun koqnitiv hazırlığı və s. faktlardır.

İngilis və Azərbaycan dillərində sayı bəlli olan vahidlər (sözlər) ünsiyət üçün tam yetərli deyil, çünki onlar ayrı-ayrılıqda fikir ifadə etməyə

¹Уоллес Л.Ч. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, с. 241.

²Palmer F. Grammar. London: Longman, 1973, 184 p.

qadir deyil. Yalnız supraseqment vahidlərin, sintaktik-semantik əlaqələrin iştirakı ilə leksik vahidlər fikir ifadə etmək üçün bir bütöv vahid şəklində birləşir. Məsələn, /*She drives her boat slowly to avoid hitting the rocks// O, qayıq qayalara vurmamaqdan ötrü asta sürürdü*//.

Qeyd olunan bu cümlələrin srtukturlarında leksik vahidlər sintaktik-semantik və intonasiya vasitələri ilə birləşərək, konkret fikir ifadə etmək üçün sintaktik bütövə çevrilib. Azərbaycan dilində xəbər təkliddə işlənərək, cümlənin struktur bütövlüyünü təmin edə bilir.¹ German dillərindən olan ingilis dilində bu mümkün deyil. Bu boşluğu doldurmaq məqsədilə ingilis dilində “*it*” əvəzliyindən istifadə olunur. Ona görə də belə strukturlu cümlələrdə predikat cümlənin məna nüvəsini təşkil edir. Sadə cümlənin bu struktur xüsusiyyətinə görə ingilis dili Azərbaycan dilindən fərqlənir. İngilis dilinin normativ qaydalarında cümlə strukturunun bütövlüyü üçün mübtədə və xəbərin iştirakı mütləq hesab olunur. Sadə cümlə daxilində digər cümlə üzvlərinin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müəyyən yaxınlıq var. Məsələn,

İngilis dilində: *They go. They go to the garden. They go to the garden to work.*

Azərbaycan dilində: *Onlar gedirlər. Onlar bağa gedirlər. Onlar bağa işləməyə gedirlər.*

Azərbaycan dilində nümunə göstərilən 1-ci cümlənin yaranmasında “*M+X*”, 2-ci cümlədə “*M+Z+X*”, üçüncü cümlədə isə “*M+YZ+MZ+X*” modelindən istifadə olunmuşdur. İngilis dilində isə eyni fikirlərin ifadəsinə xidmət edən cümlə strukturları (birincidən başqa) fərqlidir. *S+P*; *S+P+Adv*; *S+P+Adv+Adv*. Fərq, əsasən, sadə cümlə daxilində cümlə üzvlərinin düzülüş mexanizmi ilə bağlıdır. Hər bir nisbi fikrin ifadəsinə xidmət edən sadə sintaktik konstruksiya dilin normativ qaydalarına uyğun qurulur. Cümlə strukturuna daxil olan hər bir söz öz həqiqi mənasını və funksiyasını məhz konkret situasiya ilə bağlı yaranan cümlədə, cümlə daxilində onun digər vahidlərlə sintaqmatik əlaqələrində tapır.

Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlənin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin təhlilindən məlum olmuşdur ki, bu dil sadə cümlənin struktur əlamətlərinə görə digər dillərdən fərqlənir.²

¹Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s. 9.

²Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1963, s. 11-22.

İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin qrammatik və aktual üzvlənməsində məqsəd zərfliklərinin yeri və informativliyi bölməsində hər iki dildə cümlə üzvlərinin tipoloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, məqsəd zərfliklərinin cümlədə qrammatik və semantik funksiyaları təhlil olunmuşdur. İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin sadə cümlə daxilində yer tutması cümlənin ifadə etdiyi fikirdən, yəni danışanın məqsədindən və müzakirə olunan mövzudan asılıdır. Məsələn, *I have come to Berlin to study // Mən Berlinə oxumağa gəlmişəm //* Bu cümlələrdə ifadə olunan əsas fikir subyekt və predikatin vəhdəti üzərində reallaşmışdır. Yer və məqsəd zərflikləri (*to Berlin, to study; Berlinə, oxumağa*) əsas fikrin ifadəsində, qrammatik üzvlənmədə yardımçı rolunu yerinə yetirmişdir.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilində məqsəd zərfliyinin xəbərdən əvvəl işlənməsi cümlə strukturunda xəbərin son mövqedə olması ilə bağlıdır ki, bu da dilin normativ qaydalarına uyğundur. İngilis dilində isə bu struktur fərqlidir, yəni xəbər ikinci yerdə qərarlaşdığından məqsəd zərfliyi ondan sonra son mövqedə işlənmişdir. Lakin dil materialının təhlili göstərir ki, məqsəddən və situasiyadan asılı olaraq, hər iki dildə məqsəd zərfliyinin cümlədəki mövqeyində normadan yayınma – variasiya baş verir. Məsələn, *1. So they must kill her. 2. He accidentally broke the vase. 3. John took a magazine to read.* Verilmiş bu cümlələrdə məqsəd zərfliklərinin cümlədə hər üç mövqedə işləndiyini görürük. Oxşar vəziyyət Azərbaycan dili materialının təhlilində də özünü göstərmişdir. Məsələn, *1. Gözə görünməməkdən ötrü onlar toranda yola çıxdılar. 2. Bunu sənə uşaqlardan muğayət olasan deyə danışırım. 3. Gəlmişəm səninlə məsləhətləşməyə.*

Deməli, hər iki dildə məqsəd zərflikləri xəbər qrupuna daxil olmaqla sadə cümlə tərkibində müxtəlif mövqələrdə işlənə bilmə imkanına malikdir. Azərbaycan dilində sadə cümlədə məqsəd zərfliyinin yeri daha çox sərbəstdir. Cümlə strukturunda məqsəd zərfliyinin mövqe ilə bağlı variasiyasından asılı olaraq, onun informativlik yükü də dəyişir. Sadə cümlənin aktual üzvlənməsi baxımından birinci və ikinci cümlələrdə məqsəd zərflikləri tema qütbünə aid olduqları halda, üçüncü cümlələrdə məqsəd zərfliyini bildirən sözlər rema qütbünə daxildir. Belə vəziyyətdə məqsəd zərflikləri cümlələrdə yeni informasiyanın daşıyıcıları kimi çıxış edir. Məqsəd zərfliyinin hansı qütbü təmsil etməsindən asılı olaraq, onun tələffüzündə variativlik müşahidə olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrdə məqsəd zərfliklərinin ifadə olunmasında və tələffüzündə norma və variant qarşılaşması böl-

məsində müqayisə olunan dillər üzrə sadə cümlə daxilində məqsəd zərfliyinin ifadə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Hər bir cümlə danışığ məqamında reallaşır və situasiya ilə bağlı variasiya olunur. Məsələn, belə bir sual-cavabı nəzərdən keçirək:

Why have you come? – Niyə gəlmisən?

I have come to Berlin to study// – Berlinə oxumağa gəlmişəm//

Danışanı dinləyənin nə məqsədlə gəlməsi maraqlandırır və o, qarşısındakı müsahibindən buna cavab gözləyir. Lakin dinləyici cavabında soruşulanla bərabər (*Oxumağa gəlmişəm//*) ondan soruşulmayan, lakin ehtiyac duyulan informasiyanı da verir (*Berlinə oxumağa gəlmişəm//*).

Bunu da onunla izah etmək olar ki, cavab verən danışanın planında nəzərdə tutulan maneəni əvvəlcədən hiss edib, aradan qaldırmaq məqsədi güdür. Deməli, cümlənin variasiya olunaraq təqdim olunması konkret situasiya ilə bağlıdır.

Müşahidələr göstərir ki, variasiya ingilis dilinin variantları arasında da leksik, qrammatik və fonetik aspektlərdə özünü göstərir. Unutmaq olmaz ki, ingilis dilinin Amerikan və Britaniya variantları arasında mövcud dəyişikliklər relevant dəyişikliklərdir. İngilis dilinin tədqiqatçısı R.Dennis qeyd etmişdir ki, eyni mənanı ifadə etmək üçün ingilis dilinin variantları arasında bəzən fərqli leksik vahidlərdən istifadə olunur.¹

Dil materiallarının müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dildə kontekstlə bağlı tələffüz edilən məqsəd zərflikli sadə cümlələr həmin an üçün nəzərdə tutulmuş normativ formanın təmsilçisinə çevrilir, yəni o həmin situasiyada invariantı təmsil edən variantla çevrilir. Yeni yaranan variant da öz növbəsində həm təmsilçisi olduğu invariantdan, həm də digər variant çoxluğundan özünün özəl xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu özəl variant xüsusiyyətlər də danışanın kimliyini və onun çoxluq arasından seçilməsini təmin edir. Deməli, hər bir fərdin danışığ aktında istifadə etdiyi özəl qaydalar sistemi də mövcuddur ki, bu da kommunikativ prosesdə norma və variant qarşılaşmasına gətirib çıxarır. Danışığ norma ilə tənzimlənsə də, bu prosesdə normanın tələbləri tam şəkildə öz ifadəsini tapmır.

¹ Dennis R. Preston, Roger W. Shuy. Varieties of American English. Washington D.C., 1988, p. 97.

Dildə baş verən bu dəyişikliklər dilin inkişafı üçün gərəklidir, konstantlıq və variativlik dil strukturunun ən vacib xüsusiyyətlərindəndir. Bunlarsız dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər.¹

Variativ xüsusiyyətlər həm də danışan haqqında başqalarına informasiyanın ötürülməsinə xidmət edir. Hər bir sintaktik konstruksiya onu tələffüz edənin kimliyini ifadə edəndir.

Dissertasiya işinin *ikinci fəslində* ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili aparılmışdır. İkinci fəslin üçüncü bölməsində ingilis dilində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin danışmaq aktındaki normadan yayınmalarına hansı akustik parametrlərin təsir göstərməsi araşdırılmışdır. Dildə normanın üstünlüyü ondadır ki, o, filtr funksiyasını oynayır. Variativlik içərisində lazımi variantı seçməyə imkan yaradır. Tərkibində məqsəd zərfliyi olan sadə cümlə konstruksiyalarının danışmaq aktındaki variasiyaları həm danışanlardan, həm də konstruksiyaların strukturlarından asılı olaraq müxtəlif xarakterlidir. Məsələn, 1. *She drives her boat slowly to avoid hitting the rocks*// 2. *He, therefore, does not want to talk to me.* 3. *I stopped to talk*// Təhlil olunan bu cümlələrin üçü də sadə olsa da, onlarda işlənən məqsəd zərflikləri işlənmə yerlərinə və ifadə formalarına görə fərqlidir. Bu fərq həmin cümlələrdə məqsəd zərfliyini bildirən sözlərin variativ tələffüzünü təmin edir.

I stopped to talk// cümləsində kommunikativ mərkəz məqsəd zərfliyi ilə bağlıdır və informativlik sahəsi bu sözlə qapanır. Cümlənin kompüter təhlilindən məlum olur ki, I d. məqsəd zərfliyini ifadə edən sözü yüksək tonla tələffüz etmişdir, yəni cümlə üzrə əsas tonun tezlik qiyməti məhz bu sözdə öz maksimum ifadəsini tapıb – 173 hs. II və III diktorlarda isə cümlə üzrə əsas tonun maksimum tezlik qiyməti birinci hecaya /a/ mənsubdur. II d. üçün bu göstərici birinci dikturun göstəricisi ilə müqayisədə az olmuşdur. Məqsəd zərfliyinin ƏTT qiymətini cümlənin ümumi ƏTT qiyməti ilə müqayisə edərkən məlum olmuşdur ki, cümlə üzrə ƏTT qiyməti 153 hs., intensivlik qiyməti isə 76 db.-dir. Məqsəd zərfliyini bildirən söz üçün isə bu göstəricilər 173 hs. və 76 db.-dir. Deməli, tərkibində məqsəd zərfliyi işlənən sadə cümlələrin tələffüzündə ƏTT-nin və İ-in maksimal göstəriciləri heç də həmişə eyni cümlə üzvünü bildirən sözlə əlaqəli olmur. Tələffüz

¹ Торсуев Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе. М.: Наука, 1977, с. 3.

zamanı məqsəd zərfliyini bildirən sözün nüvəsi kimi çıxış edən /ɔ:/ saitinin melodik və dinamik göstəriciləri minimum səviyyədə olmuşdur.

Bu cümlədə məqsəd zərfliyinin temporal parametərə görə variasiyası I d. üçün - 0,3 s., II d. üçün - 0,3 s. III d. üçün - 0,4 s. kimi müəyyənləşdirilmişdir. Təhlil göstərir ki, III d. I və II diktorlardan fərqli olaraq, *“to talk”* məqsəd zərfliyinin tələffüzünə daha çox vaxt sərf etmişdir (0,1 s.).

“He, therefore, does not want to talk to me” cümləsində işlənən məqsəd zərfliyi cümlədəki mövqeyinə görə birinci və üçüncü cümlələrdən fərqlənir, çünki burada məqsəd zərfliyini bildirən söz cümlənin ortasında işlənmişdir. O özündən əvvəl duran mübtədə və sonra işlənən xəbərlə əlaqəlidir. Həmin cümlədə məqsəd zərfliyi aktual üzvlənmə baxımından həlledici semantik yükə malik deyil, çünki birincilərdə məqsəd zərfliyi cümlə semi strukturunda rema hissəni təşkil etmişdirsə, bu cümlədə o, tema hissəyə daxildir. Hər üç diktor məqsəd zərfliyi kimi işlənən */therefore/* sözünü cümlədə işlənən digər üzvlərlə müqayisədə yüksək ton və intensivliklə tələffüz etmişdir. Diktorlar arasında tələffüzdə variasiyaya yol verilsə də, bu ümumilikdə forma dəyişikliyi yaratmışdır (I d. 143 hs.; İ – 76 db.; T – 2,5s.; II d. – 151 hs.; 77 db.; 1,73 s.; III d. 166 hs.; 69 db.; 2,3 s.

/They go to the garden to work// cümləsini hər üç dil daşıyıcısı konkret mənanın ifadəsi üçün müəyyən olunan invariant struktur modelə riayət etməklə tələffüz etmişdir. Informantların ifasında forma ilə bağlı variasiya onların hər biri üçün xarakterik olan fərqli danışq tərzilə əlaqədardır. Bu fərqi görmək üçün həmin cümlənin üç diktor üzrə akustik göstəricilərini əks etdirən rəqəmləri müqayisə etmək kifayətdir. (Bax: cədvəl 2.1)

Cədvəl 2.1

Saitlər Diktorlar	Akus. par.	eɪ	əʊ	ʊ	ə	a:	ʊ	ə:
I d.	T	0,12	0,18	0,07	0,07	0,15	0,07	0,2
	ƏTT	141	147	147	143	137	136	126
	İ	83	83	65	79	77	73	73
II d.	T	0,12	0,14	0,08	0,8	0,12	0,06	0,16
	ƏTT	155	164	152	151	139	166	154
	İ	84	82	79	79	77	75	79
III d.	T	0,09	0,16	0,05	0,05	0,14	0,09	0,14
	ƏTT	152	178	199	198	156	147	135
	İ	78	80	68	73	74	67	71

Cədvəldə əks olunan akustik göstəricilərin təhlilindən məlum olur ki, fərqli informantlar fərqli akustik göstəricilərin (melodik, dinamik, temporal) daşıyıcılarıdır. Burada dilin norması üçün səciyyəvi olan eyni invariant modelin konkret situasiya ilə bağlı variantları reallaşmışdır.

Buradan aydın olur ki, gerçəkləşən hər bir variantda bütün variantlar üçün ümumi olandan (invariant xüsusiyyət) başqa, hər variantın ümumiyyə (invarianta) əlavə olunan individual xüsusiyyətlə bağlı əlaməti də mövcuddur.

/They go to the garden to work// cümləsinin daxilində məqsəd zərfliyi funksiyasını yerinə yetirən “to work” həm xəbərdən, həm də yer zərfliyindən sonra işlənmişdir. “To work” sözü cümlədə əsas informasiya daşıyıcısı olmasına baxmayaraq, cümlənin fonetik strukturunda digər üzvlərlə müqayisədə akustik parametrlərin (ƏTT, İ) göstəriciləri baxımından bütün diktolar üzrə minimum səviyyəni əks etdirir.

Bu sözün tələffüzündə variasiya onun son fazası ilə əlaqədardır. Bu fonetik struktur hər üç diktorda müşahidə olunduğundan bu strukturu həmin mövqe ilə bağlı model üçün invariant struktur kimi qəbul etmək olar. */Work/* sözünün nüvəsini təşkil edən /ə:/ saitinin ön fazasında əsas tonun tezliyi (ƏTT) 153 hs., intensivlik (İ) 69 db. olduğu halda, həmin səsin son fazasında bu göstərici müvafiq olaraq 122 hs. və 68 db.-dir. */To work/* sözünün danışıq aktında variasiyaya uğraması həm obyektiv (cümlədəki mövqeyi), həm də subyektiv (danışanın fərdi xüsusiyyətləri) səbəblərlə əlaqədardır. Cümlənin tələffüzündə baş verən variasiya yalnız məqsəd zərfliyini təmsil edən */work/* sözü ilə deyil, bütünlükdə cümləyə daxil olan cümlə üzvləri ilə bağlıdır.

Cümlə əvvəli və sonu arasında əsas tonun tezliyi arasındakı fərq I d. üçün 21 hs.-ə, II d. üçün 10 hs.-ə, III d. üçün isə 64 hs.-ə bərabərdir. */They go to the garden to work//* cümləsində “to work” məqsəd zərfliyi funksiyasını daşıyan sözün təcrid olunaraq, tələffüz edilməsindən yaranan */They go to the garden//* cümləsinin akustik parametrlərinin müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, həmin cümlədə məqsəd zərfliyinin işlənilib-ışlənməməsi cümlənin semantik və sintaktik strukturlarına təsir göstərdiyi kimi, fonetik strukturunu da dəyişir. Verilmiş sadə cümlənin fonetik strukturunun dəyişməsinə təsir edən əsas amil cümlə daxilində yer zərfliyini bildirən sözlə (*to the garden*) məqsəd zərfliyini bildirən sözün (*to work*) mövqeyə görə bir-birlərini əvəz etmələridir.

MZ-nin cümləəvvəli mövqe ilə müqayisədə cümləsonu mövqedə işlənmə tezliyi yüksəkdir. Təhlil zamanı sadə cümlə daxilində məqsəd zərfl-

liyinin ifadə formasına və bununla bağlı yaranan variativ xüsusiyyətlərə də aydınlıq gətirilib. Sadə cümlə daxilində məqsəd zərfliklərinin ifadə formaları heç də eyni olmamışdır. Bu cümlə üzvü bəzən məqsəd zərfləri ilə ifadə olunduğu halda (*He therefore does not want to talk to me//, Hence we infer him to go to the village//, So they must kill her //I wore a belt in order to be safe//Jan was hence neglected by the teachers// və s.*), əksər halda məsdər və yaxud məsdər tərkibi ilə ifadə olunur (*I turned to older man to begin discussing his illness//, We stopped under the high tree to have a talk// Mrs. Saint Clair came purposely to see him// John took a magazine to read// She shops in several stores to get the best buys// və s.*)

MZ-nin danışmaq aktındakı variasiya onun cümlədaxili mövqeyi ilə də bağlıdır. Məsələn, */Hence we infer him to go to the village//, /So they must kill her//* və s. bu kimi sadə cümlələrdə ön mövqedə işlənmiş məqsəd zərfliklərini bildirən sözlərin (*hence, so*) akustik göstəriciləri (ƏTT, İ, T) ümumi cümlənin akustik göstəricilərindən yüksəkdir.

Belə bir fakt */So they must kill her//* cümləsinin təhlili əsasında qurulmuş cədvəldə öz əksini tapmışdır. (Bax: cədvəl 2.3.)

Cədvəl 2.3

Diktorlar	Cümlə					
	Parametr	So	they	must	kill	her
1 d.	ƏTT	150	147	151	123	151
	İ	84	80	75	78	70
2 d.	ƏTT	160	153	153	152	127
	İ	82	83	78	77	71
3 d.	ƏTT	165	144	159	135	120
	İ	78	71	69	72	70

Məsdər tərkibləri ilə ifadə olunan məqsəd zərfliklərinin tələffüzündə baş verən variasiyalar həmin tərkiblərə daxil olan sözlərin miqdarı və həmin sözlərin tərkiblər daxilindəki semantik yükü ilə əlaqəli olur. Məsələn, */He came here to see me//, She has come to discuss the terms of our contract//, Jack walks carefully to avoid falling// I turned to older man to begin discussing his illness// Dor laid the table quickly to receive the guests in time// She shops in several stores to get the best buys// They sang merry songs to enjoy themselves// və s.*

Müqayisədən aydın olur ki, qeyd olunan bu cümlələrdə məqsəd zərfliyi funksiyasını daşıyan ifadələrin heç də hamısı eyni leksik tərkibə

malik deyil. Elə buna görə də danışanlar həmin model cümlələri tələffüz edərkən, müxtəlif formalı variasiyalara yol vermişlər. Variasiyalar həm seqment, həm də superseqment vahidlərlə bağlıdır.

/He came here to see me// cümləsində məqsəd zərfliyi yerində işlənən *“to see me”* ifadəsi məsdər tərkibidir və *“to see”* + *“me”* birləşməsindən ibarətdir. Verilmiş cümlənin tələffüzünə I d. – 1,4 s., II d. – 1,05 s., III d. isə 0,5 s. vaxt sərf etmişdir. Rəqəmlərdən məlum olur ki, III diktör bu cümlənin tələffüzünə minimum, I diktör isə maksimum vaxt sərf edib. Diktorların hamısı ikinci hecanı *[sɪ:]* birinci və sonuncu ilə müqayisədə yüksək tonla tələffüz ediblər (I d. – 141 hs., II d. – 180 hs., III d. – 242 hs.). MZ-nin intensivliyi ilə bağlı diktorlar üzrə göstəricilərin variasiyası belə olmuşdur: I d. – 78 db., II d. – 82 db., III d. – 73 db. Qeyd etmək lazımdır ki, sadə cümlə daxilində işlənən məqsəd zərfliyinin diktorlar üzrə akustik parametrləri tərkibində işləndiyi cümlənin ümumi akustik göstəricilərinə münasibətdə də variasiya olunmuşdur. (Bax: cədvəl 2.4.)

Cədvəl 2.4

	Parametrlər	Ümumi tərkib üzrə	Tərkibin əvvəlində	Tərkibin sonunda
1 d.	T	0,6 s		
	ƏTT	127 hs	155hs	133hs
	İ	73 db	66db	76 db
2 d.	T	0,59 s		
	ƏTT	149 hs	162 hs	113 hs
	İ	77 db	71 db	66 db
3 d.	T	0,5 s		
	ƏTT	205 hs	193 hs	101 hs
	İ	70 db	74 db	66 db

Cədvəldə verilmiş rəqəmlərdən müəyyən etmək olur ki, məqsəd zərfliyini bildirən tərkib ümumi cümləyə və ya onun müxtəlif mövqələrinə münasibətdə eləcə də öz daxilində hansı variativ xüsusiyyətlərə məruz qalmışdır. */She came purposely to see him//* cümləsinin qrafiklərinin təhlil edilmiş */He came here to see me//* cümləsinin qrafikləri ilə müqayisəsindən müəyyən edilmişdir ki, bu tip cümlələr müxtəlif semantik strukturlara malik olsalar da, fonetik cəhətdən oxşar struktura malikdirlər Burada yalnız eyni fonetik strukturun invariantından danışmaq olar. */She came purposely to see him//* cümləsində də *“see”* vahidi məqsəd zərfliyini bildirən tərkibə

daxildir. Bu cümlədə də “see” sözünün nüvəsini təşkil edən [i:] saiti ƏTT və İ qiymətlərinə görə özündən əvvəl və sonra işlənən saitlərdən yüksək göstəriciləri ilə fərqlənmişdir. Lakin bu variasiya xüsusiyyətini temporal parametərə aid etmək mümkün deyil, çünki hər iki cümlədə “see” sözü məqsəd zərfliyinin tərkib hissəsi kimi son mövqedə deyil, “me” və “him” sözlərindən əvvəl işlənmişdir. /He came here to see me// cümləsindəki “see”-nin tələffüzünə I d. – 0,12 s., II d. – 0,09 s. III d. 0,14 s. vaxt sərf etmişdir. Sözün nüvəsini təşkil edən [i:] saitinin diktorlar üzrə temporal göstəriciləri həmin cümlədə ondan sonra işlənən “me” sözündəki eynicinsli [i:] saitinin göstəricilərindən aşağı olmuşdur. Bu fərqi araşdırmaq məqsədilə “see” sözündəki saiti [i:] 1, “me” sözündəki variantını isə [i:] 2 kimi işarələyərək, hər ikisinin temporal göstəricilərini müqayisə etmişik.

[i:] 1 (see): I d. üçün - 0,12 s., II d. üçün - 0,09 s., III d. üçün isə 0,14 s.

[i:] 2 (me) I d. üçün - 0,2 s., II d. üçün - 0,2 s., III d. üçün isə 0,1 s.

Təhlildən məlum olmuşdur ki, məqsəd zərfliyini bildirən tərkibin bir üzvü kimi çıxış edən “me” sözündəki [i:] 2-nin tələffüzünə hər üç informant daha çox vaxt sərf etmişlər. Bu da təbiidir, cümlənin sonuna doğru temp zəifləyir və seqmentlərin tələffüzünə sərf olunan vaxt artır. Digər tərəfdən isə o da qeyd oluna bilər ki, cümlə sonunda işlənən bu tərkibin özündə də müəyyən informasiya ifadə olunur “to see me” və informasiya məhz “me” sözü ilə, tamamlılıqla qapanır.

Cümlənin tərkibinə daxil olan cümlə üzvlərinin danışıq aktındakı variyasiyası həmin cümlənin intonasiya və aksent strukturları daxilində baş verir.

İkinci fəslin dördüncü bölməsində Azərbaycan dili materialı əsasında məqsəd zərflikli sadə cümlələrin tələffüzündə yaranan variasiya xüsusiyyətlərini təcürbi yolla təhlil etmişik. Sadə cümlə tərkibində işlənən məqsəd zərflikləri cümlələrdəki mövqelərindən və ifadə formalarından asılı olaraq, informantların nitqində müxtəlif formalarda variasiya olunmuşdur. Məsələn, /Onu xilas etməkdən ötrü təcili yardım lazımdır//, /O, silahı özünü müdafiə etməkdən ötrü götürmüşdür//, /Gəlmişəm sənislə məsləhətləşməyə//, /Heç kəs girməsin deyər o, qapıda durmuşdu// O oxumağa Bakıya gəlib//, /Bakıya gəlib oxumağa//, /Bu dəfə o, borc pul istəməyə gəlmişdir// və s. cümlələrinin təhlili göstərir ki, bu cümlələrdə məqsəd zərfliklərinin cümlədəki mövqeləri və ifadə formaları eyni olmayıb, bir-birlərindən fərqlənir. Bu müxtəlifliyin daxilində məqsəd zərfliyini bildirən söz və ifadələrin necə variasiya olunduqları müəyyənləşdirilmişdir. Belə bir fakta

da aydınlıq gətirilmişdir ki, sadə cümlə daxilində məqsəd zərfliyi kimi işlənən sözün və ya tərkibin cümlədəki mövqeyi onun gerçəkləşən funksiyasına təsir etmir. Cümlədəki mövqeyindən (əvvəldə, ortada, sonda) asılı olmayaraq, bu cümlə üzvü kommunikasiya prosesində öz funksional öhdəliyini yerinə yetirir.

/O oxumağa Bakıya gəlib// və /O, Bakıya oxumağa gəlib// cümlələrində məqsəd zərfliyini bildirən “*oxumağa*” sözü eyni funksiyanın daşıyıcısı olsa da, informasiyanın ötürülməsindəki dəyərləri fərqlidir.

Azərbaycan dilində məqsəd zərfliyi hər üç mövqedə işləyə bilər. Məsələn, *Səninlə məsləhətləşməyə gəlmişəm// O oxumağa Bakıya gəlib// Gəlmişəm səninlə məsləhətləşməyə// və s.*

“*Gəlmişəm səninlə məsləhətləşməyə*” cümləsində məqsəd zərfliyi funksiyasını daşıyan tərkibin tələffüzündə ƏTT qiymətləri ümumi cümlə üçün hesablanmış ƏTT qiymətlərindən az olmuşdur. Fərq belədir:

I d. cümlə üzrə: ƏTT-150 hs., İ-76 db.; MZ üzrə: ƏTT-144 hs. İ-75 db.;

II d. cümlə üzrə: ƏTT-133 hs., İ-74 db.; MZ üzrə: ƏTT-127 hs. İ-73 db.

İkinci variantda (*Səninlə məsləhətləşməyə gəlmişəm*) bu göstəricilər belədir:

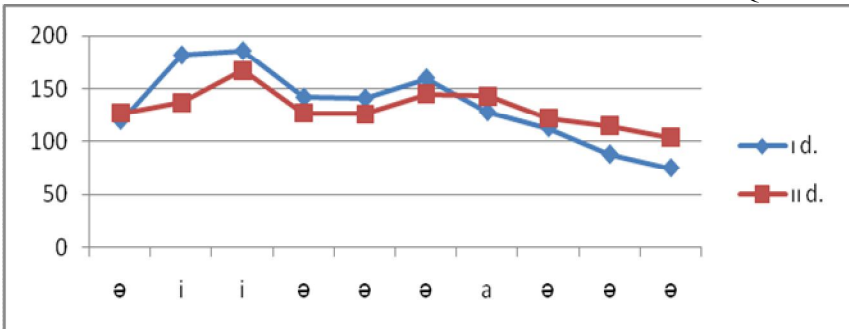
I d. 150hs., 75db.; 172hs. 75db.

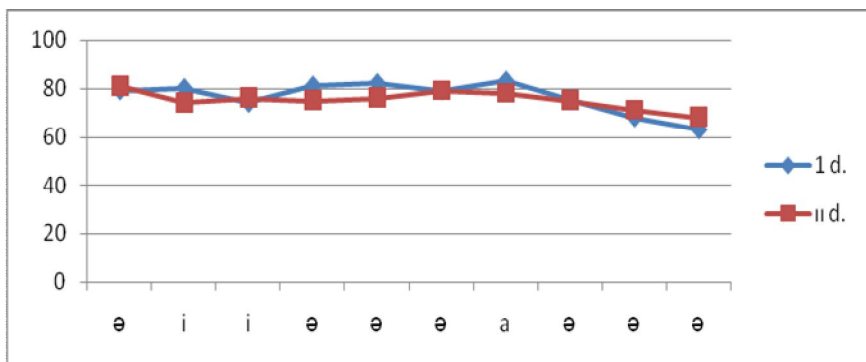
II d. 133 hs., 74 db.; 149 hs.; 73 db.

“*Səninlə məsləhətləşməyə*” məqsəd zərfliyinin cümlə daxilindəki müxtəlif vəziyyətləri üzrə alınmış nəticələr göstərir ki, bu variasiyalar məqsəd zərfliyinin funksiyası ilə deyil, cümlədəki mövqeyi ilə bağlıdır.

Tərkibində məqsəd zərfliyi olan */Gəlmişik xəstəyə baş çəkməyə//* cümləsinin diktorlar üzrə tələffüzü əsasında hesablanmış melodik və dinamik göstəricilərinin variasiyası qrafiklərdə əks olunmuşdur (Bax: qrafik 2.11).

Qrafik 2.11





Norma tələffüz prosesində dilin qaydaları ilə tənzimlənir və variantlar şəklində reallaşır. Məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variantlarının tələffüzündə normada nəzərdə tutulmuş struktur + individual fərq cəmləşmişdir

Dissertasiyanın ikinci fəslinin beşinci bölməsində ingilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin tələffüzündə variasiyanın oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlə daxilində məqsəd zərfliklərinin mövqelərə görə işlənmə tezliklərindəki müxtəliflik, sadə cümlə strukturunda məqsəd zərfliyini bildirən sözlərin yerinin eyni olmaması, onların işlənməsi və tələffüzündə fərqli variant strukturların yaranması bu dillər üçün müəyyən edilmiş fərqli xüsusiyyətlərdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variativliyi ilə əlaqədar əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Danışiq aktında gerçəkləşən hər bir variantda bütün variantlar üçün ümumi olandan başqa, hər variantın ümumiyyə (invarianta) əlavə olunan individual xüsusiyyəti də mövcuddur. Hər bir variant danışan haqqında informasiyanın daşıyıcısıdır.

2. İngilis dilində sadə nəqli cümlə strukturunda xəbər əsasən mübtədan sonra, digər üzvlərdən isə əvvəl işlənir. Azərbaycan dilində isə mübtəda ilə xəbər bir növ çərçivə konstruksiyasını yaradırlar, mübtəda cümlənin əvvəlində xəbər isə sonda, ikinci dərəcəli üzvlər isə mübtəda ilə xəbərin arasında işlənir. Lakin kontekstdən asılı olaraq, bu struktur variasiya oluna bilər.

3. Sadə cümlə daxilində məqsəd zərfliyinin mövqeyinə görə də ingilis və Azərbaycan dilləri fərqlidir: ingilis dili üçün əsasən xəbərdən sonrakı, Azərbaycan dili üçün isə xəbərdən əvvəlki mövqe xarakterikdir.

4. Hər iki dildə məqsəd zərfliyi xəbər qrupuna daxil olmaqla onunla sintaktik əlaqədə olur. Cümlənin aktual üzvlənməsində rema qrupuna daxil olur və ifadə olunan fikirdən asılı olaraq, remanın nüvəsini yarada bilir.

5. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində məqsəd zərfliklərini bildirən sözlərin cümlədəki mövqelərindən asılı olaraq, onların variasiya xüsusiyyətləri fərqlidir. Hər iki dildə cümlə strukturunda məqsəd zərfliyinin mövqe ilə bağlı variasiyasından asılı olaraq, onun informativlik yükü də dəyişir.

6. Hər iki dildə sadə cümlə daxilində MZ-ni bildirən söz və ya ifadə cümləsonu mövqedə tələffüz edilərkən, cümlənin fonetik strukturunda variasiya olunaraq, akustik göstəricilərin minimum daşıyıcısı kimi çıxış edir. Onların variasiya xüsusiyyətləri cümlənin intonasiya və aksent strukturları daxilində baş verir.

7. Cümlənin sintaktik-semantik strukturu olmadan onun fonetik strukturunun, fonetik strukturu da olmadan sintaktik-semantik strukturunun mövcudluğu qeyri-mümkündür. Strukturlardan hər hansı birində baş verən variasiya digər strukturların da variasiya olunmasına gətirib çıxarır.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz ifadəsini tapmışdır.

1. Müasir ingilis dilində məqsəd zərflikli sadə nəqli cümlələrdə variativlik məsələsi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 145-149
2. Dil vahidlərinin variativliyinə dair (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, 18-19 noyabr 2012 s. 28-29
3. Məqsəd zərflikli sadə cümlələrin sintaktik-struktur xüsusiyyətlərinə dair (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2013, № 1, s. 53-57
4. Особенности вариативности произношения простых предложений с обстоятельством цели (на материале Азербайджанского и английского языков) // Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г.Короленко. Филологические науки. Полтава: ПИПУ 2013, с. 96-101
5. Danışq aktı dil vahidlərinin variasiyası sahəsi kimi (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında) // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, s. 42-46
6. Sadə cümlələrin tədrisində qrammatik və aktual üzvlənmədə məqsəd zərfliklərinin rolu / Ümummillî lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Beynəlxalq Elmi-Praktiki konfransının materialları. Bakı: ADU, 6-7 may, 2013, s.29-30
7. Məqsəd zərflikli sadə cümlələrin ifadə olunmasında invariant və variant xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında) / Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının Materialları. 19-20 dekabr 2013-cü il. Bakı: Mütərcim, s.247-249
8. Məqsəd zərflikli sadə cümlələrin variasiyasında söz sırası faktoru (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2014, № 1, s. 42-47
9. Variation of the word denoting the adverbial modifier of purpose as to the position in the simple sentences (on the materials of the English and Azerbaijani languages) // International Journal of English Linguistics, Canadian Center of Science and Education. V. 4, № 3, June 2014, p. 106-112

10. Sadə cümlədə məqsəd zərfliyi bildirən sözün mövqeyə görə variasiyası // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2014, №1, s. 57-63
11. Məqsəd zərflikli sadə cümlələrin tələffüzündə akustik parametrlərin variasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental təhlilinə dair (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri. Bakı: BSU, 2014, № 2, s. 67-71.

ВАРИАТИВНОСТЬ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
С ОБСТОЯТЕЛЬСТВОМ ЦЕЛИ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Цель диссертации заключается в определении вариативности простого предложения с обстоятельством цели в современном английском и азербайджанском языках. Научная работа состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и приложений.

Во введении определяются актуальность темы, цель, методы исследования, его научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, а также приводится гипотеза исследования и определяется структура диссертации.

Первая глава под названием «Исследование структурно-функциональных и интонационных особенностей простого предложения в английском и азербайджанском языках» состоит из четырёх подглав. Здесь дан глубокий анализ понятия предложения, а также его структурных и функциональных особенностей.

Простое предложение с обстоятельством цели в английском и азербайджанском языках исследуется во 2-й главе под названием «Основы экспериментально-фонетического анализа вариативности простого предложения с обстоятельством цели в английском и азербайджанском языках». В данной главе исследуются мелодические, динамические и темпоральные особенности простого предложения с обстоятельством цели, а также даётся статистический анализ на материале английского и азербайджанского языков.

Исследование завершается заключением.

VARIETY OF SIMPLE SENTENCES
WITH ADVERBIAL MODIFIER OF PURPOSE
IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The aim of the thesis is to determine variety of simple sentences with adverbial modifier of purpose in modern English and Azerbaijani languages. The thesis consists of introduction, two chapters, conclusion, the list of used literature and appendices.

Introduction substantiates choice and urgency of the theme, determines the aim and objectives, methods of investigation, comprises its scientific novelty, theoretical and practical significance, as well as, the hypothesis of the research and specifies the structure of the thesis.

The first chapter titled “On the investigation of the structural-functional and intonative properties of the simple sentences in English and Azerbaijani languages” consists of four paragraphs. Here the notion of a sentence, its structural and functional peculiarities are analyzed profoundly.

Simple sentences with adverbial modifier of purpose variations in English and Azerbaijani are investigated in the second chapter entitled “On the basis of experimental-phonetic analysis of the simple sentences with adverbial modifier of purpose variations in English and Azerbaijani”.

The melodic, dynamic and temporal properties of simple sentences with adverbial modifier of purpose are investigated and the statistic analysis of the results of the language material in English and Azerbaijani languages are presented in this chapter.

The research is completed with final conclusion.

Çapa imzalanıb: 04.05.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙТАН АРИФ ГЫЗЫ РАДЖАБОВА

ВАРИАТИВНОСТЬ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
С ОБСТОЯТЕЛЬСТВОМ ЦЕЛИ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015